

PREDGOVOR

SUFIZAM U VIDIKU ORIJENTALISTE

Ebu Hasan Fušandži je rekao: 'Danas je tesavuf samo ime bez suštine, a prije je to bila suština bez imena!' U doba ashaba i prijašnjih mutesavifa pojam tesavuf uopće nije postojao, ali je njegova stvarnost počivala u svemu. Sada, eto, postoji ime, ali ne i njegova bit. Što bi se reklo, prije je postojala praksa i nije bilo bitno kako to nazvati, a danas postoji i poznat nam je naziv za to, no više nema prakse i ona je praktički nepoznata.¹

SHAYKH SYED 'ALĪ AL-HUJWĪRĪ, POZNAT I KAO DĀTĀ GANJ BAKHSH, XI ST.

Pojam 'sufizam' bio je izumljen krajem osamnaestog stoljeća u vidu određivanja onih dijelova orijentalne kulture koje su Europljani smatrali privlačnim. Suštinska odlika definicija sufizma koje su se pojavile u to vrijeme bilo je ustrajavanje na tome da sufizam nema unutarnju vezu s islamom.²

CARL W. ERNST, ISLAMOLOG, R. 1950.

ratka povijest sufizma, ili kako ju je sam autor naslovio *Uvod u povijest sufizma*, djelo je britanskog orijentaliste Arthura Johna Arberryja. U ovom, ističemo, obimom nevelikom djelu Arberry je pokušao prikazati dominantne zapadnoevropske percepcije sufizma, stavljajući naglasak na porijeklo ove bremenite duhovne tradicije, te na pojedine utjecaje iz drugih duhovnih tradicija na razvoj sufizma. Koliko je autor bio objektivn u tom prikazu različitih percepcija sufizma u evropskoj orijentalistici, svakako će svaki čitatelj ponaosob procijeniti. U ovom tekstu želimo ponuditi svojevrsni

Arberryjev profil, prije svega, kao znanstvenika, ali i kao čovjeka koji živi i radi izvan strogo znanstveno-akademske okvira. Zapravo, Arberryjeva znanstvena, ali i životna biografija *in toto* iznimno je važna kako bismo naslutili šta je kulturni, odnosno duhovni *background* njegove percepcije islamskog orijenta, osobito islamske duhovne tradicije – sufizma³. S tim u vezi, dopustite nekoliko osnovnih biografskih podataka o ovom britanskom znanstveniku, orijentalisti.

Arthur John Arberry rođen je 12. maja 1905. godine u lučkom gradiću Portsmouthu, tačnije u Hampshireu na jugu Engleske. Nije bio jedino dijete u obitelji, naprotiv. Njegova majka, domaćica, i otac, vojno lice, podoficir Kraljevske mornarice, imali su petero djece. Relativno velika obitelj za to vrijeme u Britaniji. Odgajan je u duhu engleske viktorske pobožnosti i etosa, a što je početkom dvadesetog stoljeća u Engleskoj bilo već pomalo staromodno i na zalasku. Kasnije će Arberry o svom najranijem dobu kazati sljedeće:

Rođen sam kao dijete viktorskih roditelja, strogih vjernika kršćanske evangeličke škole. Moje rano vjersko obrazovanje temeljilo se na obiteljskim molitvama, odlasku u crkvu tri puta svake nedjelje, strogom puritanskom stavu prema ugodi i zadovoljstvu, a posebno na Dan Gospodnji. Moji roditelji su bili čestiti, i prema njihovoj spoznaji bili su iskreni i ozbiljni u svojoj religioznosti; bili su siromašni, ali kao marljivi i štedljivi pošteđjeli su svoju djecu surovosti siromaštva koje je preovladavalo u Engleskoj početkom ovog vijeka (XX st., op. a.). Bili su ambiciozni za svoju djecu, odlučni da u potpunosti imaju koristi od brzo napredujućih obrazovnih mogućnosti tog vremena.⁴

O ulozi njegovih roditelja u ranim formativnim godinama, Arberry će posvjedočiti, kako bilježi Susan A. Skilliter⁵ (1930-1985) u osmrtnici posvećenoj njemu, nešto slično prethodnom, a to je da su njegovi roditelji *bili strastveni* čitatelji dobrih knjiga,

te da su *odgajali svoju djecu da budu marljivi kršćani, i da cijene ozbiljnu književnost.*⁶

Razvidno navedenome možemo kazati da je Arberryjevo najranije obrazovanje bilo pod budnim okom njegovih roditelja. S obzirom na to da je njegova obitelj bila skromna, srednjeg staleža, stipendija koju je dobio za pohađanje gimnazije u rodnom gradu bila je od velikog značaja za njega i, naravno, veliko rasterećenje za obitelj. Nakon gimnazije, također kao stipendista, školovanje je nastavio na *Pembroke Collegeu*, trećem najstarijem koledžu u Kembridžu. Pohađao je klasične studije, tj. jezike. Već u toku studija imao je velike ambicije da gradi akademsku karijeru. S tim u vezi, *Fortuna* ga je opet pogledala, dobio je stipendiju i to, ovaj put, za izučavanje orijentalnih jezika. Postao je student glasovitog britanskog orijentaliste Reynolda Alleynea Nicholsona (1868-1945), inače jednog od najvećih, do tada, autoriteta za islamsku mistiku – sufizam.

U toku studija, po vlastitom priznanju napustio je religiozno-crkveni život. Prestaje odlaziti u crkvu, štaviše napustio je kršćansku religioznost i odlučio se posvetiti akademskom učenjaštvu ili, kako je sam kasnije kazivao, *kritičkom ispitivanju islama* koji je za njega tada bio, baš kao i kršćanstvo, bez ikakve sumnje *pogrešan*. Također, bilježi, sjećajući se, da je tih godina vjerovao i samom sebi često kazivao da je *apstraktna istina jedina istina pred kojom bih kleknuo.*⁷

Nakon završene prve faze studija orijentalnih jezika, 1931. godine prihvaća prvi profesionalni angažman, i to kao mladi znanstveni saradnik na *Pembroke Collegeu*. Iste godine, i opet zahvaljujući stipendiji, dobija mogućnost da orijentalne studije nastavi u Kairu.⁸ U ovom drevnom gradu, po vlastitom priznanju, radio je mnogo i prikupio je izuzetno bogat materijal za svoja buduća istraživanja.⁹ U egipatskoj prijestolnici radi na Kairskom univerzitetu, i to na Odsjeku za klasične studije. Boravak u Kairu omogućio mu je da *okusi Istok*¹⁰, a što je za tadašnje evropske orijentaliste bio veliki izuzetak – mahom

je riječ o kabinetskim orijentalistima koji nisu imali osobno iskustvo islamskog Istoka, a kojim su se bavili!¹¹ Tokom boravka u Kairu, u Egiptu, Arberry je imao priliku upoznati veliki broj egipatskih i arapskih znanstvenika koji su se bavili, manje-više, istim temama. Osim boravka u Egiptu, ovo je bila idealna prilika da posjeti i druga područja islamskog orijenta. S tim u vezi, on putuje u Palestinu, Liban i Siriju. Ova putovanja bila su sve samo ne puki turistički, konzumerističko-hedonistički, pohod zemljama Levanta.

Boravak u Egiptu za Arberryja je, kako sam kaže, najsretniji period u njegovom životu.¹² Sigurno da ovo Arberryjevo (o)sjećanje ima veze i s tim da je u ovom gradu upoznao svoju suprugu, Rumunku Sarinu Simons. Arthur i Sarina vjenčali su se 1932. godine, a kruna tog braka bit će njihova kći jedinica Anna Sara. O Sarini će Arthur jedne prilike kazivati da su *njena ljubav, njeno razumijevanje i njeno druženje donijeli najveću radost u njegovom životu.*¹³ Arberryjev svojevrsni biograf¹⁴ George Michael Wickens (1918-2006) bilježi da su Arthur i Sarina svojoj kćeri Anni *posvetili svu brigu i ljubav koju su željeli (kako su često govorili) pružiti većoj obitelji.* Arthurova supruga Sarina umrijet će 1973. godine, a kći Anna nadživjet će svoje roditelje.¹⁵ No, vratimo se Arberryjevom znanstvenom radu.

Godine 1934. u Britaniji je dobio novo zaduženje, i to kao pomoćnik bibliotekara u Indijskom uredu. Novi posao tražio je od Arberryja iznimnu predanost na katalogizaciji velikog broja rukopisa koji su, u najvećem broju, došli raspuštanjem imovine Britanske istočnoindijske kompanije. Kao bibliotekar, imao je rijetku priliku organizovanja odjeljenja s rukopisima, dobrono sufijske provenijencije, na arapskom i perzijskom jeziku. Ovaj, istina, mukotrpan bibliotekarski rad kasnije će biti od velike koristi za Arberryja, osobito kada se bude intenzivno bavio izučavanjem sufizma, potom pisanjem autorskih tekstova u kojima je najčešće tretirao upravo islamsku mističnu tradiciju, ali i prevođenjem klasične sufijske literature. Naime, radom u ovoj specijaliziranoj i bogatoj biblioteci stekao je neprocjenjivo

iskustvo u rukovanju i (pr)ocjenjivanju rukopisa islamske tradicije.¹⁶ Veoma mali broj orijentalista ima priliku raditi slične poslove, a prijeko potrebne ako se želi ozbiljno baviti izučavanjem drevnih rukopisa kao prvorazrednih povijesnih izvora o razvoju sufijske misli, kao jedne izrazito duhovne baštine u okrilju islama. U toku rada u Indijskom uredu Arberry je objavljivao stručne, znanstvene radove u uglednim časopisima, kao što su: *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Bulletin of the School of Oriental and African Studies...* Njegov znanstveni rad dobio je zaslužen priznanje 1936. godine, kada je na početku svojih tridesetih godina stekao diplomu *Literarum Doctor* na Kembridžskom univerzitetu¹⁷.

Početak Drugog svjetskog rata Arberry prekida svoj bibliotekarski rad u Indijskom uredu. U novonastalim ratnim okolnostima utihnulo je njegov istraživačko-znanstveni rad. Njegov sljedeći angažman, posve u duhu ratnog stanja, jeste u Odjeljenju za poštansku cenzuru ratnog ureda u Liverpoolu. Njegov posao bio je fokusiran na sekciju *neuobičajenih jezika*. Rad je bio izuzetno *naporan i iscrpljujući*.¹⁸ Nakon šest mjeseci napušta navedenu radnu obavezu, a 1940. godine dobija novu u Ministarstvu informisanja u Londonu. Naredne četiri godine, naravno ratne godine, radio je na poslovima propagande. Naime, njegov posao imao je za cilj da promiče politiku svoje vlade, i to posebno u arapskim zemljama, ali Iranu i Turskoj. U tom smislu učestvovao je u kreiranju i stvaranju nekoliko biltena i časopisa na arapskom i perzijskom jeziku¹⁹, te radio-televizijskih emisija propagandne naravi, a koje je emitovao na arapskom servisu BBC-a.²⁰ Za njegov rad na ovoj poziciji kasnije će se smatrati da je bio s akademskim pretenzijama, tj. s visokim znanstvenim i umjetničkim standardima, a kao takav teško da je bio prikladan i adekvatno shvaćen među ciljanom publikom od Ministarstva. Arberryjev biograf G. M. Wickens ističe da je ovim radom on zapravo *zadovoljavao svoje potrebe i težnje* i daleko od toga da je uspio komunicirati sa zamišljenom publikom navedenog svijeta.²¹

Rat još nije završio, a 1944. godine Arberrry napušta navedenu ratnu radnu obavezu i zapošljava se na Londonskom univerzitetu, tačnije u Školi za orijentalne i afričke studije, i to na Katedri za perzijski jezik, gdje je naslijedio profesora Vladimira F. Minorskog (1877-1966). Od tada pa sve do kraja radnog vijeka Arberrry ne napušta akademsko-univerzitetsku karijeru. Već naredne godine, 1946, radi na Katedri za arapski jezik i postaje šef Odjela za Bliski Istok. Sljedeće, 1947. godine je na čuvenoj kembridžskoj Katedri za arapski jezik, nazvanoj po Sir Thomasu Adamsu (XVI-XVII st.) – ovo je stara katedra na kojoj su radila glasovita imena britanske orijentalistike, kao što su iranista Edward Granvill Browne (1862-1926) ili pak R. A. Nicholson. Šta mu je značila profesura na ovoj katedri, najbolje kazuju njegove riječi:

Ovo je bila najveća, najželjenija čast, biti nasljednik Wheelocka (Abrahama, op. a.²²), Ockleya (Simona, op.a.²³), Samuela Leea²⁴, Wrighta (Williamsa, op. a.²⁵), Brownea i Nicholsona.²⁶

Tokom profesure na Kembridžskom univerzitetu, od 1947. pa sve do svoje smrti, 1969. godine, Arberrryjev znanstveni opus postao je iznimno obiman. Tu, prije svega, treba istaći njegov pregnantan prevodilački rad.²⁷ Ako pogledamo popis njegovih djela, vrlo brzo ćemo zapaziti da tu dominira prevodilačka djelatnost. S tim u vezi treba istaći da i danas nije moguće zamisliti bilo koga ko se na Zapadu zanima za sufizam, pa i za islam kao religiju, a da nije došao u dodir s Arberrryjevim znanstvenim, prije svega prevodilačkim radom – kada ovo kažemo, nimalo ne pretjerujemo! Imena glasovitih sufija, poput Dželaluddina Rumija, ili pak velikog perzijskog gnostičkog pjesnika Hafiza Širazija gotovo da su nerazdvojna, na Zapadu, s imenom Arberrryja koji ih prevodi na engleski i čini dostupnim široj čitalačkoj publici. Također, valja spomenuti Arberrryjeve prevode Omera Hajama, čime je doprinio da ovo pjesničko, mističko ime bude sveprisutno na engleskom govornom području, ali i šire. Ranije smo kazali da je Arberrry bio učenik R. A. Nicholsona, i upravo to učeničko naslijeđe kod Arberrryja zamjećujemo u odabiru

sufijskih autora, odnosno tekstova koje prevodi. Obojica su zaokupljena prevođenjem Rumija²⁸. O kakvim prijevodima je riječ najbolje je poslušati riječi Williama Clarka Chitticka, čovjeka koji danas slovi za jednog od najboljih poznavalaca Rumi-jeve mistične baštine:

*Pregnuća R. A. Nicholsona i A. J. Arberryja su učinila Rumija najprevođenijom osobom islamske literature i mišljenja. (...) Arberryjevi prijevodi djela 'Fihi ma fihi', 400 gazela i izbor ruba'yyata samo su nastavili doprinostiti bogatstvu izvornih vrela dostupnih na engleskom jeziku. Oba ova znanstvenika su bili krajnje posvećeni brižljivom prevođenju sa perzijskog izvornika.*²⁹

* *Nicholson je, u vezi s tim, bio uspješniji od Arberryja, čiji prijevod djela 'Fihi ma fihi' obiluje mnogim greškama koje bi se, vjerovatno, mogle pripisati neopreznosti i žurbi kod pripremanja teksta. K tome, Arberryjeva nastojanja oko versificiranog prijevoda 'Ruba'yyata' daleko su uspješnija, bilo kod pronalaženja odgovarajućeg prijevoda, bilo kod davanja osjećaja za izvornu aromu poezije.*³⁰

Kolika je bila prisnost, ne samo ona profesionalna već i ljudska, između Nicholsona i Arberryja, kazuje nam i činjenica da su ova dva velikana britanske orijentalistike bila u najbližoj, prijateljskoj vezi sve do 1945. godine, tj. do smrti Nicholsona. Dočim, ranije spominjana Susan A. Skilliter će istaknuti da je Nicholson imao najveći utjecaj na Arberryja i da je u njemu upravo on *probudio trajno interesovanje za sufizam, a što je rezultiralo njegovim dobro poznatim djelima kao što su: Uvod u povijest sufizma (1942)*³¹, *Sufism: An Account of the Mystics of Islam (1950)*, te prijevodom velikog broja klasičnih djela sufijske provenijencije.³²

Nadalje, učitelj i učenik su najzaslužniji, zahvaljujući svojim prijevodima, za upoznavanje Zapada s jednim drugim islamskim pjesnikom. Riječ je o indopakistanskom pjesniku i filozofu Muhammedu Iqbalu (1877-1938) koji je baštineći sufijsku mističnu misao, napose onu iz poetskog pera Dželaluddina Rumija Mevlane, autor možda i najboljih sufijskih stihova dva-desetog stoljeća.³³ Međutim, kada govorimo o Arberryju kao

prevodiocu, posebno nam privlači pažnju njegov najistaknutiji prevodilački poduhvat, a to je prijevod Kur'ana³⁴, naravno s izvornog, arapskog jezika na engleski.³⁵ I danas je to jedan od najreferentnijih prijevoda Kur'ana na engleski jezik, i što je jako važno, iznimno je cijenjen među muslimanima, govornicima engleskog jezika.³⁶ Razlog tome jednim dijelom zasigurno počiva u sljedećim Arberryjevim riječima, a u kojima iščitavamo njegov odnos prema Kur'anu, tj. prevođenju kur'anskog Teksta:

Knjiga koja je ovdje prevedena, prevedena je gotovo doslovno, i svaki napor napravljen je kako bi se odabrao odgovarajući jezik. Ali, rezultat nije Slavni Kur'an, ta neponovljiva simfonija, čiji sami zvuci tjeraju čovjeka na plač i zanos. Ovo je samo pokušaj da se predstavi značenje Kur'ana i prenese nešto od njegovog šarma na engleski jezik. To nikada ne može uzeti mjesto Kur'ana na arapskom, niti ima namjere da se to učini.³⁷

{...}

Ukratko, retorika i ritam Kur'ana na arapskom toliko su karakteristični, tako moćni, tako jako emotivni, da bilo koja verzija (prijevoda), blijeda je kopija blistavog sjaja originala. Nikada nije bilo istinitije nego u slučaju prevođenja Kur'ana da je 'traduttore traditore' – prevodilac izdajica. Moj glavni motiv zbog kojeg sam ponudio ovu novu verziju prijevoda Knjige, koja je mnogo puta prevedena, jeste to što je u prethodnim prijevodima postojalo ozbiljnih, mada neuspješnih pokušaja da se imitiraju oni retorički i ritmički stilovi koji su slava i uzvišenost Kur'ana.³⁸

Bez imalo krzmanja, možemo kazati da su prevodilački pothvati s arapskog i perzijskog jezika Arberryjev najznačajniji doprinos u kontekstu orijentalističke znanosti.³⁹

Radeći, prije svega na Kembridžskom univerzitetu, zapravo u doticaju sa spisima brojnih sufija, a Rumija posebno, te prevodeći Kur'an, bivao je sve više izložen onoj vrsti vjerovanja koja, naravno, nadilazi akademsko učenjaštvo, ali i jedan racionalni, pozitivistički pristup religijskom, koji je trebao voditi ka onome što je ranije formulirao kao *apstraktna istina*.

Naime, ono transcendentno, intuitivno, pa i emotivno čime su obilovali sufijski tekstovi, snažno je utjecalo na Arberryja, kao *homo religiosusa*, te s tim u vezi on bilježi:

Svakako mi nije palo na pamet (na početku njegovih studija, op. a.) da će to istraživanje (islamske mistike – sufizma, op. a.) imati efekat da me vrati vjeri u Boga.⁴⁰

Arberryjevo iskustvo sadržano u ovom priznanju veoma je srodno s nečim što je doživio jedan drugi znanstvenik, pri tome ne i orijentalista, već islamolog Louis Massignon (1883-1962).⁴¹ Koliko snažan utisak su sufijska misao i učenje ostavili na Arberryja, osobito učenje poznato kao *waḥdat al-wujūd* (transcendentno jedinstvo bića/egzistencije), a s kojim je imao prilike neprestance se suočavati prevodeći Rumija, svjedoči sljedeće njegovo kazivanje, koje nam jasno kazuje da je on, Arberry, vidio dalje od površnih, rekli bismo egzoterijskih razlika među religijama:

Bili mi muslimani ili ne, svi smo sigurno djeca Jednog Oca.⁴²

No, vratimo se njegovom znanstvenom opusu, *in toto*. Nezahvalan je zadatak, ponavljamo, navoditi sva djela kada je riječ o plodnom znanstvenom djelatniku, kao što je bio Arberry. Prema nekim analizama, smatra se da je napisao, uredio, preveo oko 70 knjiga, manjeg ili većeg obima, a broj stručnih članka, tj. tekstova koje je objavljivao u znanstvenim časopisima i drugdje gotovo da je nemoguće pobrojati.⁴³ Pitanje koje nam se nadaje iz činjenice da je Arberry bio tako plodan autor, napose prevoditelj, jeste na čemu je počivao ili čega je plod golema zaostavština ovog britanskog orijentaliste?

Odgovor na postavljeno pitanje dobrano nudi kanadsko-britanski iranista i arabista, također univerzitetski radnik i ugledni prevoditelj G. W. Wickens, a koji je autor nevelike Arberryjeve biografije. Wickens nam kazuje da je Arberry bio pravi erudita s odličnim klasičnim obrazovanjem, tj. izvrsnim poznavanjem arapskog i perzijskog jezika, potom književnosti na tim jezicima. Nadalje, on nam kazuje da je Arberry bio

temeljito upućen u islamsku filozofsku, ali i teološku tradiciju, s posebnim senzibilitetom za islamsku mistiku – sufizam.⁴⁴ Sve to je doprinijelo da bude plodan znanstvenik, orijentalista i, naravno, da bude prepoznat i priznat kao takav. S tim u vezi, 1949. godine Arberry je postao članom Britanske akademije⁴⁵. Upravo je ovdje možda i najbolji trenutak da kažemo da je sam Arberry više puta isticao kako bi jedan od krucijalnih zadataka orijentalista, naravno na Zapadu, trebao biti, prije svega, prevodilački. Naime, Arberry je bio mišljenja da se Zapad, prije donošenja bilo kakvog zaključka o islamskoj religijskoj, filozofskoj, mističnoj, književnoj baštini, najprije treba upoznati s recentnim djelima svih navedenih oblasti iz okrilja islamskog kulturnog i religijskog univerzuma! Nad listinama drevnih, najprije srednjovjekovnih, islamsko-orijentalnih rukopisa, kao primarnih vrela, po Arberryju, valjalo je bistrirati, a potom prevoditi, tj. posredovati Zapadu islamski duhovni univerzum. Eto, to je ključni razlog zašto kada čitamo Arberryjev popis djela, prije svega, čitamo prijevode, a manje autorske radove, djela. Mada, to je već odavno znano, i sam prijevod više ima u sebi prevoditelja kao autora, no onog autora djela kojeg se prevodi.

A sada, pokušajmo nešto kazati i o samom Arberryju, njegovoj osobnosti.

Činjenica je da o Arberryju imamo jako malo biografskih podataka ili osvrtu. Većina njegovih suvremenika, kolega i saradnika danas nije među živima. Dva izuzetna i rijetka prikaza njegovog života, osobito njegovog profesionalnog angažmana, tekstovi su koje potpisuju G. M. Wickens i S. A. Skilliter. Ono po čemu su ovi prikazi vrijedni je to što su oba autora lično poznavala Arberryja. Nadalje, Wickensov prikaz je vrijedan i zbog činjenice da ne nudi jedan glorificirajući, ili nekritički prikaz, naprotiv. Ako pažljivo čitamo Wickensa, imat ćemo priliku susresti se s Arberryjem na jedan, svakako posredan način, ali s Arberryjem kakvog teško možemo prepoznati u njegovim djelima, prije svega prijevodima. Arberry je sa svojim *stidljivim temperamentom*, izrazitom *ljubaznošću* i, kako bilježi

Wickens, izraženim *tihim raspoloženjem*, nažalost, često iritirao svoje kolege, unatoč tome što su ga izuzetno cijenili i poštovali ne samo kao znanstvenika nego i kao čovjeka⁴⁶. Prepoznajemo, i to bez dvojbe, da se Arberry isticao u svom radnom okruženju svojevrsnom aristokratskom uljudbom, a što je posve u duhu onoga što su mu još roditelji zarana dali u nasljedovanje, a to su, u to doba već posljednji viktorijanski obrasci ponašanja, ili etički normativi. Nadalje, spomenuti biograf kazuje nam da se u radnom, tj. univerzitetskom ambijentu Arberry nerijetko *povlačio u gotovo kompulzivnu naučnu produkciju*, te je tako u širokom luku zaobilazio neplodne razgovore s kolegama; razgovore u kojima su se najčešće tretirale teme iz politike, ekonomije, ili univerzitetske politike i administracije⁴⁷. U takvom akademskom i znanstvenom ambijentu djelovao je gotovo dvije decenije, sve do kraja karijere, odnosno života. Susan A. Skilliter o Arberryju bilježi da je bio blag, duhovit, ali i stidljiv, te da je bio jako vezan za svoju obitelj. Nadalje, ona bilježi da je imao prisan kontakt sa svojim studentima, koji su nerijetko dolazili kod njega kući, na čaj (*teatime*), a on bi znao s njima podijeliti oduševljenje svojim vrtom: ružama, breskvama...⁴⁸ Posljednjih godina pritisle su ga fizička slabost, ali i svojevrsne *muke duha*, te se sve više povlačio u *virtuelnu samotnost*⁴⁹. U tom periodu samo rijetki saradnici imali su kontakt, ili nešto više od toga s Arberryjem. Sve je češće odbijao pozive za sudjelovanje na znanstvenim skupovima, a koji su dolazili s različitih strana. Upravo se ovdje želimo još jedared vratiti Arberryjevom viktorijanskom etosu, jer u njemu možemo prepoznati svojevrsnu *zatvoreniju ličnost* i kao znanstvenika. Naime, znanstveni uspjesi na svim poljima, posebno lingvistike, potom humanističkih i društvenih nauka sredinom dvadesetog stoljeća, te sve intenzivniji multidisciplinarni metod, tj. pristup znanstvenim tematicama, nažalost nisu u dovoljnoj mjeri našli potrebnu osjetljivost kod orijentaliste Arberryja.⁵⁰ Tu počiva ključni razlog zbog kojeg njegov biograf Wickens s pravom konstatuje da je Arberry, kojim slučajem, djelovao u periodu zalaska XIX i početkom XX stoljeća, bez sumnje bi, naročito nama, djelovao još

plodniji i uspješniji⁵¹. Zapravo, u znanosti, orijentalisteci posebno, Arberry je *posljednji Mohikanac* koji, koliko-toliko, istrajava na klasičnim orijentalističkim diskursima à propos islamskog Istoka, tj. islama, sufizma napose. Ipak, unatoč kazanom, Arberry slovi, i to s pravom ističe Richard Owen Watkin, kao *jedan od vodećih britanskih znanstvenika orijentalnih studija sredinom dvadesetog stoljeća*⁵² – on je, Arberry, najviši domet britanske orijentalistike navedenog perioda i dosljedan baštinik svog prethodnika i profesora Reynolda Alleynea Nicholsona⁵³.

I upravo nakon kazanog, najbolji je trenutak da vas, prije nego što započnete čitanje Arberryjeve knjige *Uvod u povijest sufizma*, napomenemo da je ovo djelo dobroano plod orijentalističkih, zapravo imperijalnih i kolonijalističkih svjetonazora, konkretno prema Bliskom Istoku, ali islamskom svijetu *in toto*.⁵⁴

*Božanska istina je jedna i nedjeljiva, i otuda na svim krunskim duhovnim obzorjima ne može dolaziti do sudaranja ideala. Sporno u svemu ovome jeste tendenciozno tvrditi da, što, bojim se, čini većina nemuslimana, sve što je u njihovom gledištu dobro u islamu jeste tuđinskog porijekla koje se da pronaći u različitim neislamskim izvorima, a što predstavlja neiskrenu učenost, i najgori oblik sektaške netrpeljivosti.*⁵⁵

ARTHUR J. ARBERRY

Nakon uistinu kratkog prikaza Arberryjevog života, znanstvenog angažmana i kulturnog konteksta u kojem je djelovao, valja nam ukazati na to šta je povod nastanka tekstova knjige *Uvod u povijest sufizma*.

U toku Drugog svjetskog rata, još dok je Arberry bio u radnoj obavezi u okrilju Ministarstva informisanja u Londonu, te radeći za BBC, 1942. godine dobio je poziv od Hasana Suhrawardyja⁵⁶ (1884-1946) da održi seriju predavanja o povijesti sufizma. Predavanja su organizovana na Univerzitetu u Kalkuti, glavnom gradu indijske savezne države Zapadni Bengal

u istočnoj Indiji, a u znak sjećanja na Sir Abdullaha al-Mamuna Suhrawardyja (1877-1935)⁵⁷, tj. brata Hasana Suhrawardyja⁵⁸. Cilj poziva, odnosno predavanja bio je da se ohrabre *istraživanja islamske misli i kulture*⁵⁹, i to najprije na prostoru Indijskog potkontinenta. Činjenica da je Hasan Suhrawardy navedena predavanja povjerio tada najuglednijem britanskom orijentalisti Arberryju, bez dvojbe odražava njegovu osobnu uključenost u, kako to ističe R. O. Watkin, orijentalističke diskurse, odnosno kolonijalističke, naravno britanske programe, ciljeve i što je najvažnije vrijednosti.⁶⁰

Shodno činjenici da je 1942. ratna godina, Arberry je napisao predavanja na zahtjev H. Suhrawardyja, ali ih nije mogao osobno održati na Univerzitetu u Kalkuti. Sam Arberry će u uvodnom tekstu knjige *Uvod u povijest sufizma* istaknuti s čime se sve suočavao dok je sastavljao predavanja u toku rata. Jedna od tih ratnih poteškoća je činjenica da su mnogi primarni izvori, pohranjeni u bibliotekama, bili uklonjeni iz sigurnosnih razloga, te mu mnogo toga nije bilo dostupno, uz naravno svakodnevnu ratnu poteškoću i opasnost, ratne radne obaveze, bombardovanje... Opet i unatoč navedenom, Arberry ističe da mu je pisanje ovih predavanja, u navedenim okolnostima, bila prava utjeha – utjeha u bogatoj sufijskoj duhovnosti.

Ono što je za nas, danas, najvažnije istaknuti i znati prije posezanja za Arberryjevim tekstovima u knjizi *Uvod u povijest sufizma* je sljedeće:

Najprije, valja imati na umu da je Arberry sva predavanja, a riječ je o tri poglavlja od kojih se sastoji knjiga, pisao iz *zapadnjačke perspektive*, a to, pored ostalog, podrazumijeva neupitnu superiornost zapadne nauke⁶¹. U Arberryjevim predavanjima nema nikakvog referisanja na proučavanje sufizma u onim zemljama u kojima je sufizam duhovna baština – islamskim zemljama! Dakle, u zemljama gdje je sufizam zapravo nastao i gdje se razvijao, na koncu gdje se još baštini.⁶² Nadalje, važno je naglasiti da Arberry u ovoj knjizi prati razvoj orijentalistike, tačnije

njenog zanimanja za sufizam (fokus je na njegovom porijeklu i utjecajima koje je primao iz dr. duhovnih tradicija)⁶³, i to od Sir Williama Jonesa (1746-1794), s kojim je u indijskoj provinciji Bengal, u gradu Kalkuti, *začeta moderna znanost orijentalizma*⁶⁴. Arberryjevo izlaganje, kako rekosmo, započinje s XVIII stoljećem, a završava sredinom XX stoljeća s dvojicom iznimno važnih orijentalista, a to su R. A. Nicholson (†1945) i M. A. Palacios (†1944), te islamologom L. Massignonom (†1962); završava s posredovanjem dominantnih zapadnjačkih percepcija sufizma, napose njegovog porijekla. Navedeno valja imati na umu ako ni zbog čega drugoga, onda zbog činjenice da je od sredine XX stoljeća, pa sve do treće dekade XXI stoljeća uistinu mnogo toga u znanostima, koje se bave sufizmom, dodatno rasvijetljeno, osobito ona pitanja koja su najviše interesovala Arberryja i njegove kolege orijentaliste; a to je, ponavljamo, u prvom redu porijeklo sufizma, i utjecaji koje je sufizam imao iz okrilja drugih tradicija.

Dakle, nećemo pogriješiti ako svu Arberryjevu knjigu svedemo samo na jedno pitanje, a to je **porijeklo sufizma**, i u manjoj mjeri pitanje utjecaja, tj. odakle, ili iz kojih tradicija sufizam, kroz svoju povijest prima, u manjoj ili većoj mjeri različite utjecaje. S tim u vezi možemo u nastavku sukusirati lepezu različitih evropskih percepcija porijekla islamske duhovnosti, sufizma. Pri tome želimo istaknuti da nećemo naglašavati, više od ove opaske, koliko zvuči arogantno i bahato kazivati ili tražiti porijeklo islamske duhovnosti, sufizma, izvan onoga što je toj duhovnosti i domište, a to je islam, odnosno objavljena riječ Božja, Kur'an; Duh Sveti. Takovsrni poduhvati, vjekovima stari, počivaju na ključnoj premisi, a ona glasi: *Islam nije objavljena religija*⁶⁵; da jeste objavljena, pitanje porijekla islamske duhovnosti, sufizma, bilo bi besmisleno baš kao što je, za nas, besmisleno pitanje porijekla bilo koje autentične religijske duhovnosti u okrilju onoga što islamska tradicija naziva *ahl al-kitāb*, a to su tradicije: vedska, budistička, konfucijansko-taoistička, zoroastrijska, jevrejska, kršćanska...⁶⁶! Vratimo se

kaleidoskopu orijentalističkih percepcija sufizma, koje nam posreduje Arberry u tekstovima, predavanjima, smirenim među koricama knjige *Uvod u povijest sufizma*.

Četiri su glavne, po Arberryju, zapadnoevropske percepcije, ili teorije porijekla sufizma. Sve četiri teorije, odnosno interpretacije imaju svoje najzapaženije promicatelje u zapadnoevropskoj znanosti. Krenimo redom:

1. Takozvanu *indijsku teoriju* naj snažnije i naj sustavnije promicao je njemački orijentalista Maximilian Joseph Heinrich Horten, poznatiji kao Max Horten (1874-1945)⁶⁷. Darko Tanasković Hortenovu interpretaciju rezimira sljedećim riječima:

*Najveći deo argumentacije za svoje teze ovaj najdosledniji zgovornik presudnog indijskog uticaja na islamski misticizam izvlačio je iz uporedne filološke analize izvesnog broja persijskih sufijskih termina i odgovarajući izraza iz indijskog filozofskog jezika, kao i iz analize idejnog sveta trojice glasovitih sufija iz trećeg veka po Hidžri, Džunajda, Haladža i osobito Persijanca iz tabaristanskih gora, Bistamija.*⁶⁸

2. *Neoplatonsku teoriju* porijekla islamske mistike, sufizma, bez dvojbe je najzaokruženije formulirao britanski orijentalista R. A. Nicholson. Svoju interpretaciju dobrano je temeljio na islamskom mistiku, sufiji Du-n-Nun al-Misriju (IX st.). Ovaj sufija, inače porijeklom Kopt, kršćanin, po Nicholsonu, u Egiptu gdje je i živio, došao je u dodir sa snažnim gnostičkim i neoplatonskim tradicijama aleksandrijske škole. Nicholson ističe da se u sufizmu, konkretno u učenju Du-n-Nun al-Misrija pronalazi dosta toga što se poklapa s Dionizijevim spisima, a D. Tanasković će ukazivati i na istosti s isihastom Jovanom Lestvičnikom (VII st.), u strukturi hijerarhijskog redosleda duhovnih stupnjeva⁶⁹. Naime, Du-n-Nun al-Misri u povijesti sufizma ostao je, pored ostalog, upamćen kao neko ko je ponudio *sustavnu teoriju o duhovnim stanjima (aḥwāl) i postajama (maqāmāt) kroz koje*

prolazi svaki posvećenik na Putu sufizma (ṭarīqa) u unutarnjem duhovnom napredovanju i usponu vlastitom vertikalom od svijeta mineralnog kozmosa do svijeta Teokozmičkog⁷⁰. Ipak, te istosti Nicholson svodi na to da je neoplatonizam u islam unio znatnu količinu tinkture istog mističkog elementa kojim je hrišćanstvo već bilo dobrano natopljeno⁷¹. Nicholson, važno je i to naglasiti, ne isključuje, jednim manjim dijelom, utjecaje iz drugih tradicija, recimo iz indijske religiozno-duhovne tradicije, a posredstvom perzijske⁷².

3. *Kršćansku teoriju*, po Arberryju, bez dvojbe, najbolje i naj-sustavnije je doveo do riječi španski orijentalista Miguel Asín Palacios, i to u svom djelu *Dante i islam*, a što je njegov *magnum opus*. Ipak, Arberry će s pravom zapaziti da je Palacios, u maločas navedenom djelu, imao dovoljno mudrosti da ukaže i na to da je utjecaj islamske, sufijske tradicije nemali i u kontekstu kršćanske tradicije: konkretno kod Dantea, odnosno u njegovoj *Božanstvenoj komediji* – napominjemo da je Palacios ukazivao na porijeklo sufizma u kršćanskoj tradiciji, a priznavao i ukazivao na utjecaje iz islamsko-sufijske tradicije na kršćansku!⁷³

4. *Islamsku teoriju*, kako je naziva Arberry, porijekla sufizma snažno je učvrstio, ničim drugim doli naučnim dokazima⁷⁴, francuski islamolog L. Massignon. Po ovome znanstveniku sufizam ima porijeklo u islamu, tj. Kur'anu. S tim u vezi D. Tanasković valjano zapaža da je L. Massignon postigao sljedeće:

*Minucioznom analizom bazične terminologije ranog sufizma nepobitno je utvrdio da nukleus pojmovno-terminološkog sistema islamskog mističizma izvire iz kuranskog svetog uzora, da je, prema tome, sasvim sigurno islamski.*⁷⁵

Nakon kratkog, taksativnog referisanja na četiri teorije o porijeklu sufizma, a koje je sam Arberry istakao kao najvažnije u okrilju zapadno-orijentalističke nauke⁷⁶, želimo ukazati na to da postoje i druge teorije o porijeklu sufizma. Ovom prilikom

ističemo samo još onu koja je u literaturi poznata kao *iranska teorija*. Ovu teoriju nalazimo još kod njemačkog orijentaliste F. A. G. Tholucka, a tek kasnije, kod engleskog orijentaliste Edwarda Henryja Palmera (1840-1882) nalazimo je u mnogo sustavnijem obliku. Kada je riječ o tzv. *iranskoj teoriji*, ovdje ćemo se opet poslužiti izvrsnim osvrtom D. Tanaskovića:

... ugledni engleski orijentalista Palmer izričito povezuje sufizam sa 'arijskom rasom', čime je označen početak bujnog razvoja 'iranskih teorija' o sufizmu, teorija koje se uvek, ako ne baš rasističke i etnocentrične, a ono naglašeno iranofilске. Osnovna im je ideja da je sufizam plod iranskog duha, mazdeističko-manihejsko nasleđe, svojevrсна reakcija na suvu, nemaštovitu i pragmatičnu prirodu 'šemitskog' pravovernog, državnog, a za Iranice i osvajačkog, islama.⁷⁷

Iz Kur'ana nad kojim se trajno bdije i promišlja, i koji je predmet stalne prakse, izranja islamski misticizam u svom početku i razvoju. Na osnovu čestog iščitavanja i recitacije cjeline teksta koji se drži svetim, islamski misticizam je izveo svoje određujuće karakteristike.⁷⁸

LOUIS MASSIGNON

Ovaj naš kratki tekst želimo usidriti, a sidrište neka budu dva kazivanja, učitelja i učenika – kako smo ranije istakli.

Prvo je Nicholsonovo – znanstvenika koji je bio Arberryjevo nadahnuće i inspiracija za cjeloživotno izučavanje sufizma. A drugo je Arberryjevo koje sugeriše da svakom od nas ko se bavi sufizmom, ali svejednako duhovnošću, mistikom bilo koje druge tradicije, valja u najmanju ruku *biti nešto poput mistika!* Neka ova dva završna kazivanja ne budu naša, barem ne u formalnom smislu; ipak duboko svjesni da je mistika, ezoterija, ili metafizika, s onu stranu svake partikularne, a to znači ograničavajuće dogme, jedina kadra istinski nas uvesti u nepregledna obzorja Duha Svetoga.

*Kada je riječ o pitanjima mistične psihologije i spekulacije, Zapad može štošta toga naučiti od islama. Koliko je toga već preuzeo tokom srednjeg vijeka kada su muslimanska filozofija i znanost obasjavali Evropu iz svog španskog središta, ostaje da se detaljno otkrije, no količina svega toga sigurno je pozamašna. Uistinu bi bilo čudnovato da ništa iz ovog izvora nije utjecalo na ljude poput Tome Akvinskog, Eckharta i Dantea. **Misticizam je bio zajedničko tlo na kojem su srednjovjekovno kršćanstvo i islam dolazili u najprisniji dodir.**⁷⁹*

REYNOLD ALLEYNE NICHOLSON

*Imajući u vidu prirodu misticizma, koji je jamačno najizrazitiji i najuzvišeniji ljudski cilj, neće biti pretjerano tražiti od onih koji ga nastoje izučavati barem neku mjeru prirodne sklonosti ka višoj metafizici. Potom, neophodno je iskreno razumijevanje i simpatija za uzlazno pregnuće duha, tako da istraživanje ne bude provođeno iz puke radoznalosti, čak i radoznalosti znanstvenika, već zbog vjerovanja da je mistična spoznaja cilj svake znanosti. Zapravo, svi oni koji izučavaju sufizam moraju nastojati razumjeti koliko daleko su veliki mistici islama prodrli u bit, mistične spoznaje – to je jednovremeno i osobno, nutarnje, poimanje sufijskog misterija. **Iz toga kao prirodna posljedica slijedi da oni čiji pristup je prema religiji uopće, a islamu napose, obojen neprijateljstvom ili netrpeljivošću, nisu kvalifikovani da izučavaju sufizam, baš kao ni, ako mi dozvolite da to istaknem, oni muslimani koji nisu kadri vrednovati misticizam drugih vjera osim vlastite. Ukratko, istraživač sufizma mora osobno biti nešto poput sufije.**⁸⁰*

ARTHUR JOHN ARBERRY

I DODATAK

Sir Abdullah al-Mamun Suhrawardy rodio se u Daki, Bengal, a studirao je na Univerzitetu u Londonu. Dok je boravio u Londonu, bio je panislamski aktivista, i posebno se isticao svojim angažmanom na izgradnji džamije u istočnom Londonu. U rodnoj Indiji djelovao je kao političar, ali i kao kulturni radnik. Ime Abdullaha al-Mamuna Suhrawardya u kontekstu islamistike bit će upamćeno po jednom njegovom djelu, a koje će imati prilično veliku zapaženost na Zapadu. Riječ je o knjizi *The Sayings of Muhammad* (1905). Ova obimom nevelika knjiga, s predgovorom koji potpisuje Mahatma Gandhi (1869-1948)⁸¹, sadržavala je manju zbirku Poslanikovih kazivanja – hadisa i kudsija hadisa. O popularnosti ove knjige na Zapadu početkom XX stojeća možda najbolje govori podatak da je do nje došao ruski pisac Lav Nikolajevič Tolstoj (1828-1910), naravno pred kraj svoga života. Knjiga je ostavila snažan utisak na Tolstoja, koji je ranije imao bliske susrete s islamom, i to posredstvom tatarskih muslimana, najprije pripadnika nakšibendijskog tarikata. Tolstoj je koristeći se knjigom *The Sayings of Muhammad* uredio manju zbirku Poslanikovih kazivanja na ruskom jeziku *Изречения Магомета, не вошедшие в Коран (Muhammedova kazivanja kojih nema u Kur'anu)*⁸². Ovim djelom, koje je izdato u Bakuu, 1909. godine, Tolstoj je ruske čitaoce upoznao s Muhammedovim hadisima⁸³.

II DODATAK

Braća Suhrawardy, Hasan i Abdullah, djeca su također poznatog Ubaidullaha al-Ubaidi Suhrawardyja (1832-1885), bengalskog, odnosno islamskog učenjaka. Ubaidullah je bio potomak ugledne bengalske loze Suhrawardyja, za koju se vjeruje da je u Indiju stigla tokom XV stoljeća, te da su potomci poznatog sufijskog učenjaka Shihab al-Din 'Umar al-Suhrawardyja (oko 1145-1234). Shihab al-Din bio je istaknuti sufija koji je najzaslužniji za širenje sufijskog reda, tarikata suhraverdija⁸⁴, a čiji utemeljivač je njegov djed Diyauddin as-Shrawardy (u. 1168) – ovaj sufija je bio pod snažnim utjecajem Ahmeda Gazalija (oko 1061-1123). Shihab al-Din je autor poznatog, klasičnog sufijskog djela *'Awārif al-ma'ārif (Knjiga definicija)*; svojim duhovnim profilom plijenio je pažnju mnogih zaljubljenika u islamsku duhovnost, sufizam, a među poznatijim učenicima bili su Ibn Batuta, Sadi Širazi... Sufijski red, tarikat suhraverdija razgranat će se u više ograna, tj. kolova, a iz stare perzijske provincije Džibal (sjeverozapadni Iran), tačnije iz grada Sohrevarda proširit će se na prostore Afganistana i Indije. O ovoj učenjačkoj sufijskoj lozi Suhrawardy kazivat će u trećem poglavlju *Uvoda u povijest sufizma* i sam Arberry, a mi ćemo samo još spomenuti najglasovitijeg sufiju iz loze Suhrawardyja, a to je Shihab al-Din Abu 'l-Futuh Ahmad (ili Yahya) ibn Habash (ili Ya'ish) ibn Amirak, poznatiji kao Al-Maqtul. No, o Al-Maqtulu, tj. Mučeniku i istinskom sufijskom pregaocu, pored Arberryjevog kazivanja u trećem poglavlju, upućujemo vas na radove Henryja Corbina (1903-1978) koji je i sam, upravo zahvaljujući Al-Maqtulovim djelima, bio privučen islamskoj duhovnoj tradiciji i kojoj je posvetio gotovo svu svoju znanstvenu pažnju, a koja je iznjedrila, dopustite da budemo i pomalo subjektivni, najveličanstveniji literarni spomenik islamskoj duhovnosti na Zapadu⁸⁵, tj. na nekom od zapadnih jezika.⁸⁶

BILJEŠKE

- 1 El-Hudžviri, *Kešful mahdžub: Raskrivanje velova*, str. 55.
- 2 Carl Ernst, *The Shambhala Guide to Sufism*, str. 9, navedeno prema: William C. Chittick, *Ljubav u islamskom mišljenju*, str. 49.
- 3 U islamskoj višestoljetnoj tradiciji pojam *sufizam* (sa sufiksom *izam*; lat. *-ismus* ← grč. *-ismos*) posve je nepoznat. Najčešći termin koji se koristi za islamsku duhovnost ili mistiku je *tesavuf*, od ar. *tašawwuf*. Značenje riječi *tesavuf* odnosi se na *nošenje odeće od grube vunene tkanine*. *Tesavuf* je izvedenica od *suf* (ar. *šūf*), kojom se još u VIII stoljeću, u gradu Kufi, ukazivalo na pobožne ljude odjevene u vunu. Riječ *sufi* (ar. *šūfi*) bila je osnova na kojoj će njemački profesor F. A. G. Tholuck (1799-1877) na latinskom skovati dobro poznati termin u našem dijelu svijeta – *sufismus*! Ova riječ dobit će različite modifikacije u mnogima jezicima, kao npr.: engl. *sufism*, njem. *sufismus* ili *sufitum*, fr. *soufisme*, it. *sufismo*, šp. *sufismo*, rus. *суфизм*, bos. *sufizam*... Usp. Darko Tanasković, *Privlačne zagonetke sufizma*, str. 8-9.
- 4 Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 333.
- 5 Susan A. Skilliter je bila ugledni britanski turkolog – osmanista. Radila je na Kembridžskom univerzitetu od 1965. pa sve do svoje smrti, 1985. godine. Za nju je Arberry bio jedan od najvećih islamologa XX stoljeća. Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 97; <https://skilliter.newn.cam.ac.uk/susan-skilliter/> (pristupljeno 05.04.2023)
- 6 Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberry*, str. 364.

- 7 Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberrry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 25.
- 8 Kairo, odnosno Egipat tridesetih godina dvadesetog stoljeća nominalno je nezavisna država još od 1922. godine. Ipak, valja znati da je Egipat i dalje bio pod snažnom britanskom dominacijom u pogledu političkih, ekonomskih, vojnih i administrativnih poslova, a britanske trupe bile su stacionirane u glavnom gradu Kairu, ali i u zoni Sueskog kanala.
- 9 Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberrry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 22-23.
- 10 Usp. *Ibid.*, str. 23.
- 11 Budimo oprezni, jer pored činjenice da je živio u Egiptu i da se družio s domicilnim stanovništvom, treba znati da je riječ, prije svega, o egipatskim učenjacima. Arberrryjev život u Egiptu, tačnije Kairu odvijao se veoma izolovano u odnosu na svakodnevni život Egipćana. On se kretao među, kako rekosmo, egipatskim učenjacima, a pretežno je bio s Britancima koji su bili dio britanske, vladajuće, naravno povlaštene klase. Ipak, u ovim egipatskim okolnostima Arberrry je isticao da ga politika, i to kolonijalna, ne zanima: *Držim i čvrsto vjerujem da je pravi posao učenjaka učenje, a ne politika!* Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberrry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 94.
- 12 Usp. *Ibid.*, str. 23.
- 13 Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberrry*, str. 364.
- 14 Velimo *svojevrsni biograf*, mada G. M. Wickens nije napisao nikakav tekst koji je naslovljen kao Arberrryjeva biografija. Tekst na koji ćemo se više puta pozivati zapravo je nekrologij koji potpisuje G. M. Wickens. Unatoč činjenici da je tekst naslovljen kao nekrologij, valja znati da on sadrži, kako to ističe R. O. Watkin, *najpotpuniji prikaz Arberrryja*, naravno u biografskom smislu. Zato ćemo u nastavku našeg teksta

- G. M. Wickensov tekst nazivati, zbog njegovog sadržaja, biografijom. Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 24-25.
- 15 G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, str. 355.
- 16 *Ibid.*, str. 356-357. O Arberryjevom radu u okrilju Ministarstva informisanja, tokom rata, R. O. Watkin će u svojoj doktorskoj disertaciji naglasiti da su njegovi radovi afirmisali imperijalističku i kolonijalističku britansku politiku – orijentalizam, a jednovremeno su afirmisali superiornost zapadne, konkretno britanske znanosti. Ukratko, Arberry je u okrilju navedenog angažmana bio odveć spreman da izrazi superiornost zapadnog orijentalizma i vrijednosti britanske imperijalne hegemonije nad zemljama koje potpadaju pod njen utjecaj. Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 147.
- 17 Usp. *Ibid.*, str. 23.
- 18 Usp. *Ibid.*, str. 24.
- 19 Usp. Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberry*, str. 365.
- 20 R. O. Watkin ističe da su Arberryevi radovi za ratno Ministarstvo informisanja, unatoč svemu, bili izrazito naklonjeni britanskim vrijednostima, tj. britanskoj imperijalističkoj, kolonijalističkoj politici. Više o navedenom vidjeti: Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*.
- 21 G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, str. 357; Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 170-172.
- 22 Abraham Wheelock (XVI-XVII st.) bio je engleski lingvista i prvi profesor arapskog jezika na Univerzitetu u Kembridžu.
- 23 Simon Ockley (1678-1720), britanski orijentalista i profesor arapskog jezika na Univerzitetu u Kembridžu.

- 24 Samuel Lee (1783-1852), engleski orijentalista te profesor arapskog i hebrejskog jezika na Univerzitetu u Kembridžu.
- 25 William Wright (1830-1889), engleski orijentalista i profesor arapskog jezika na Univerzitetu u Kembridžu.
- 26 Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberry*, str. 366.
- 27 Arberryjeva prevodilačka djelatnost trajala je duže no njegova profesura na univerzitetu. Prvi njegovi prijevodi, naravno s orijentalnih jezika, perzijskog i arapskog, javljaju se 1930. godine. Prevođenjem se nastavio baviti do kraja života, 1969. godine.
- 28 Mistična poezija Dželaluddina Rumija Mevlane, najprodavanije je pjesništvo u SAD-u početkom XXI stoljeća. Mnogi talentirani američki pjesnici prepjevali su ranije prevedene Rumijeve stihove. Koristili su se prijevodima R. A. Nicholsona i A. J. Arberryja. Usp. William C. Chittick, *Sufijski put ljubavi: Rumijeva duhovna baština*, str. 14.
- 29 *Ibid.*, str. 33-34.
- 30 *Ibid.*, str. 408.
- 31 Ovu knjigu je posvetio svom profesoru R. A. Nicholsonu. Usp. Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Šūfism*, str. XX. Napominjemo da sve citate iz navedene knjige nudimo u prijevodu Harisa Dučića.
- 32 Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberry*, str. 364.
- 33 Ovdje je zgodan trenutak da navedemo da je Arberry gotovo neprevođen autor kod nas. Nama su poznata svega dva kraća teksta koja su prevedena na neki od naših jezika. Prvi prijevod Arberryja kod nas, koliko je nama poznato, jeste tekst na srpskom jeziku pod naslovom *Struktura sufijske teorije i prakse*. Tekst je objavljen u knjizi *Sufizam*, koju su priredili D. Tanasković i I. Šop. S obzirom na to da ovdje ukazujemo na značaj Arberryja u upoznavanju Zapada s Muhamedom Iqbalom, posebno želimo skrenuti pažnju

na sljedeći tekst, a koji je preveden na bosanski jezik: A. J. Arberry, *Iqbalova Džavid-nama*. Više o znamenitom i nama iznimno dragom i važnom indopakistanskom pjesniku Muhamedu Iqbalu vidjeti u: Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*; Mustansir Mir, *Ikbal: velikan islamske civilizacije*.

- 34 Vrijednu crticu iz Arberryjevog života čitamo kod Susan A. Skilliter. Naime, nakon zahtjevnog prevodilačkog poduhvata, prijevoda Kur'ana, Arberry se iscrpio te je dobro narušenog zdravlja otišao da se oporavi, u toku dva zimska mjeseca 1957. godine, na Maltu. Na ovom mediteranskom otoku, piše Skilliter, *nesposoban da uči ili piše, njegova se genialnost ponovo manifestirala u nizu izuzetnih crteža otoka olovkom i tušem*. Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberry*, str. 367.
- 35 Arberry je autor dva prijevoda Kur'ana. Prvi prijevod je iz 1953. (*The Holy Koran*), a drugi iz 1955. godine (*The Koran Interpreted*). Arberry je imao veliko poštovanje prema Kur'anu, za kojeg je znao kazati da je *među najvećim spomenicima čovječanstva*. Nadalje, po Arberryjevom svjedočenju, dok je radio na prevodenju Kur'ana, kur'anska poruka pružala mu je utjehu u trenucima osobnih nevolja. Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 276.
- 36 Napominjemo da se među Arberryjevim prijevodima najviše ističu prijevodi Dželaluddina Rumija Mevlane, te prijevodi Kur'ana. Dočim, prijevod Kur'ana mnogi smatraju njegovim najvažnijim djelom. Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 174. i 230.
- 37 Arthur J. Arberry, *The Quran interpreted*, str. 7, navedeno prema: Samir Bikić, *100 svjetskih velikana o islamu*.
- 38 *Ibid.*

- 39 Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 173.
- 40 *Ibid.*, str. 26.
- 41 Više o navedenom francuskom islamologu vidjeti u: Rasim Ibrović, *Louis Massignon – pionir kršćansko-islamskog (abrahamskog) ekumenizma*, str. 135- 191.
- 42 Usp. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 26.
- Prisjetimo se ovdje Rumijevih stihova:
 Šta da činim, muslimani? Samog sebe više ne znam,
 nit' sam židov nit' kršćanin, nit' štujem vatru nit' sam musliman...
 Bezmjesnost je moje mjesto, neoznačenost moj je znak,
 šta će mi tijelo, šta li duša, Duši svih duša sam pokoran.
- Mevlana Dželaluddin Rumi, *Divani-i Šems*, str. 45.
- 43 Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 20. i 296-307; G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, str. 360.
- 44 Usp. G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, str. 359.
- 45 Osim članstva, kao svojevrsnog priznanja, u prestižnoj Britanskoj akademiji, Arberry je bio i dopisni član Akademije arapskog jezika u Kairu, Perzijske akademije, Arapske akademije u Damasku te dobitnik više priznanja kao što je počasni doktorat Univerziteta na Malti 1963. godine. Usp. Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberry*, str. 367.
- 46 Usp. G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, str. 356.
- 47 Usp. *Ibid.*, str. 357.
- 48 Usp. Susan A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberry*, str. 367.
- 49 Usp. G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, str. 357.
- 50 Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 1.

- 51 Usp. G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, str. 358-359.
- Kad u ovom radu govorimo o fenomenu orijentalizma, baš kao i R. O. Watkin najprije mislimo na djela Edwarda W. Saida (1935-2003), osobito na njegovo kapitalno djelo *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*. Svojevrstu zatvorenost, ako hoćete konzervativnost, ili lišenost znanstvene vizije koja potiče na nova pregnuća i pomicanje spoznajnih granica kod Arberryja svjedočimo i u knjizi *Uvod u povijest sufizma* u kojoj on kazuje sljedeće: *Iako nam je aeronautičko istraživanje omogućilo da putujemo stratosferom, vrlo je nevjerojatno da će čovjek ikada osvojiti Mjesec,...* Istina, Arberry ovo kazuje u toku četrdesetih godina XX stoljeća, ali je istina i to da je svemirskom misijom Apolon 11, 20. 07. 1969. godine sletio prvi čovjek na Mjesec, i to tri mjeseca prije nego će umrijeti Arberry. Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Šufism*, str. 65.
- 52 Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. IV
- 53 Ranije smo kazali da je R. A. Nicholson bio profesor Arberryju. Osim toga, treba istaći da je Nicholson imao odlučujuć utjecaj na Arberryja kao znanstvenika, orijentalistu. Zapravo, Nicholson je, kako to korektno ističe R. O. Watkin, *stvorio naučni kontekst za mnoga Arberryjeva djela*, a knjiga *Uvod u povijest sufizma* zorno svjedoči kazanom. S tim u vezi preporučujemo čitanje, također kratkog djela Arberryjeva profesora R. A. Nicholsona, *Sufizam: mistici islama*. Sam Arberry je navedeno Nicholsonovo djelo smatrao *odličnim i rasvjetljujućim uvodom u ogromnu i fascinantnu temu sufizma*. Usp. *Ibid.*, str. 13.
- 54 Upravo o ovoj dimenziji Arberryjevog znanstvenog rada, orijentalističkom diskursu, od kojeg dobroano boluje i knjiga pred vama, veoma sistematično i argumentovano piše Richard Owen Watkin u svojoj doktorskoj tezi *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*.

- 55 Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Šūfism*, str. 55.
- 56 Hasan Suhrawardi bio je bengalski ljekar, hirurg, ali i vojni oficir u britanskoj indijskoj vojsci. Također, bio je službenik u okrilju britanskih kolonijalističkih struktura u Indiji. Za svoje zasluge, u kontekstu britanske kolonijalne vlasti u Indiji, proglašen je 1932. godine vitezom – ove titule će se odreći mjesec dana prije smrti.
- 57 Vidi I dodatak.
- 58 Vidi II dodatak.
- 59 Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, str. 102-103.
- 60 *Ibid.*, str. 145-146.
- 61 *Ibid.*, str. 104.
- 62 Usp. *Ibid.*, str. 104.
- 63 Ovdje napominjemo da se Zapad i mnogo prije XVIII stoljeća susretao sa sufizmom, te da je sufizam, tj. da su sufije imali uzajamne relacije, utjecaje, sa zapadno-kršćanskim misticima. Za ovu priliku izdvojimo samo prostor Pirinejskog poluotoka na kojem su se mistici islamske provenijencije, kao npr. Ibn Arabi, koristili slikama, metaforma, simbolima prisutnim u judeokršćanskoj tradiciji, što je za islam bilo, bar onomad, posve prirodno i nimalo odbojno. S druge strane, neuporedivo manje poznato je da su se i kršćanski mistici, kao npr. Sv. Ivan od Križa (XVI st.), Terezija Avilska (XVI st.), i brojni drugi, dobro koristili mističnim jezikom simbola iz okrilja sufijske tradicije. Konkretno, *sedam unutarnjih tvrđava duše* koje čitamo u radovima Sv. Terezije, zapravo su pozajmica iz onog dijela sufijske tradicije koji počiva na radovima Ahmeda ibn Abu al-Husaina al-Nurija (IX-X st.), koji nekoliko vijekova ranije koristi doslovno iste simbole, metafore kada kazuje o

svojevrstnoj duhovnoj arhitekturi ljudske duše i putu ka njenom pročišćenju ili uspinjanju nebeskom vertikalom. Usp. Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam: ogledi o sufizmu*, str. 260. Naravno, mi ovdje govorimo o utjecajima, o posudbama ili pozajmicama, ali nikako o porijeklu, konkretno sufizma. Upravo o tim posudbama i utjecajima vidjeti izvrsno djelo: Miguel A. Palacios, *Dante i islam: muslimanska eshatologija u Božanstvenoj komediji sa historijom i kritikom jedne polemike*; s tim da izražavamo, blago kazano, rezervu kad je riječ o Palaciosovim naracijama, u navedenom djelu, o tobožnjem kršćanskom porijeklu sufizma u okrilju islama.

- 64 Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Sūfism*, str. 8-9.
- 65 Osobito su orijentalisti bili skloni islam percipirati kao svojevrsnu *povijesnu pozajmicu*. Nažalost, orijentalisti, *in toto*, nisu imali mudrosti uvidjeti da islam, baš kao i kršćanstvo, ili judaizam, ali jednako tako, vedanta... istina, imaju sličnosti, ali da te sličnosti ne dolaze kao posljedica *povijesnih pozajmica* već je, kako to ističe Seyyed Hossein Nasr, riječ o sličnostima koje *dolaze jedino iz zajedničkog transcendentnog arhetipa judaizma, kršćanstva, islama*. Usp. Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam: ogledi o sufizmu*, str. 193.
- 66 *Ibid.*, str. 189, 197. i 200.
- 67 Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Sūfism*, str. 38.
- 68 Darko Tanasković, *Privlačne zagonetke sufizma*, str. 15. Vrijedi navesti i to da je ovu tzv. *indijsku teoriju* porijekla sufizma, kod nas dobro promicao najbolji jugoslavenski poznavatelj istočnih filozofija Čedomil Veljačić (1915-1997). U više svojih radova referisao se na sufizam, ističući posebno sufije Ebu Jezida Bistamija, Halladža i Džunajda, i napose u ovim sufijskim velikanima prepoznavao, prije svega tradiciju vedante. Usp. Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, str. 383-387.

- 69 Darko Tanasković, *Privlačne zagonetke sufizma*, str. 18.
- 70 Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, str. 67.
- 71 Rejnold A. Nikolson, *Sufizam: mistici islama*, str. 15.
- 72 Darko Tanasković, *Privlačne zagonetke sufizma*, str. 18.
- 73 Mada u ovom prikazu ističemo samo najmarkantnije orijentaliste i znanstvenike koji su se bavili temom porijekla sufizma, a koje je Arberry u svom djelu *Uvod u povijest sufizma* prepoznao kao najvažnije figure u promicanju pojedinih teorija porijekla sufizma, ovdje ćemo napraviti mali izuzetak. Naime, želimo spomenuti i britansku orijentalisticu Margareth Smith (1884-1970), u čijim djelima se, kako ističe D. Tanasković, *reljefno ocrtava hrišćanska spiritualna pozadina u mnogim manifestacijama prvobitnog, još 'naivnog' sufizma*. Vidi više u: *Ibid.*, str. 13.
- Nadalje, ova Britanka je za nas iznimno važna ne zbog njezinih narativa o porijeklu sufizma već zato što je jedna od rijetkih koja se bavila sufizmom, ali njegovom, ako tako možemo reći, ženskom tradicijom. S tim u vezi, toplo preporučujemo čitanje knjige: Margaret Smith, *Rabija: život i djelo Rabije i drugih žena sufijki u islamu*.
- 74 Usp. Darko Tanasković, *Privlačne zagonetke sufizma*, str. 18.
- 75 *Ibid.*, str. 18-19.
- 76 Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Šūfism*, str. 53.
- 77 Darko Tanasković, *Privlačne zagonetke sufizma*, str. 13-14.
- 78 Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Šūfism*, str. 49.
- 79 *Ibid.*, str. 7. (podvukao R. Ibrović)
- 80 *Ibid.*, str. 61. (podvukao R. Ibrović)
- 81 Allama Sir Abdullah al-Mamun al-Suhrawardy, *The Sayings of Muhammad*, str. 7.

- 82 Lav Nikolajevič Tolstoj, *Poslanica slavnog ruskog pisca o Pejgamberu Muhammedu (sallallahu alejhi ve sellem): dugo skrivana knjiga*, str. 16. i 109.
- 83 *Ibid.*, str. 20.
- 84 Više o tarikatu suhraverdija vidjeti u: Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, str. 430.
- 85 Više o Suhrawardyju al-Maqtulu i njegovoj *išrāqi* školi vidjeti u: Henry Corbin, *Historija islamske filozofije: od početaka do Averroesove smrti (1198)*, str. 222-238; Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, str. 177-210; Shaykh Shihabuddin Suhrawardi al-Maqtul, *Orijentalna mudrost: Teozofija svjetlosti*.
- 86 Usp. Rasim Ibrović, *Hermeneutički tumač andeoskog svijeta*, str. 7-35.

LITERATURA

1. A. J. Arberry, *Iqbalova Džavid-nama*, u: *Zbornik radova*, 17/2013, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2014, str. 299-310.
2. Allama Sir Abdullah al-Mamun al-Suhrawardy, *The Sayings of Muhammad*, with foreword by Mahatma Gandhi, bez godine izdanja.
3. Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, s engleskog preveo Enes Karić, El-Kalem, Sarajevo, 2013.
4. Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Sūfism*, Oxford University Press, 1942.
5. Arthur J. Arberry, *The Quran interpreted*, London, 1964.
6. Artur Dž. Arberi, *Struktura sufijske teorije i prakse*, u: *Sufizam*, priredili Darko Tanasković i Ivan Šop, Vuk Karadžić, Beograd, 1981, str. 75-84.
7. Carl Ernst, *The Shambhala Guide to Sufism*, Shambhala, Boston, 1997.
8. Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, knjiga druga, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978.
9. Darko Tanasković, *Privlačne zagonetke sufizma*, u: *Sufizam*, priredili Darko Tanasković i Ivan Šop, Vuk Karadžić, Beograd, 1981, str. 7-42.
10. Edward W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, s engleskog preveo Rešid Hafizović, Svjetlost, Sarajevo, 1999.
11. El-Hudžviri, *Kešful mahdžub: Raskrivanje velova*, preveli O. Jerlagić, E. Tanović i A. M. Bevrnja, Press Orient

- International, Paris, Sarajevo, Istanbul, Damascus, bez godine izdanja.
12. G. M. Wickens, *Arthur John Arberry*, u: *Proceedings of the British Academy*, Vol. 58, 1972.
  13. Henry Corbin, *Historija islamske filozofije: od početaka do Averroesove smrti (1198)*, s francuskog preveo Nerkez Smailagić, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1977.
  14. Lav Nikolajevič Tolstoj, *Poslanica slavnog ruskog pisca o Pejgamberu Muhammedu (sallallahu alejhi ve sellem): dugo skrivana knjiga*, s turskog prevela Ramiza Smajić, Libris, Sarajevo, 2006.
  15. Margaret Smith, *Rabija: život i djelo Rabije i drugih žena sufijki u islamu*, prevela s engleskog Behija Durmišević, Bemust, Sarajevo, 1999.
  16. Mevlana Dželaluddin Rumi, *Divani-i Šems*, s perzijskog preveo Muamer Kordić, Lingua Patria, Sarajevo, 2005.
  17. Miguel A. Palacios, *Dante i islam: muslimanska eshatologija u Božanstvenoj komediji sa historijom i kritikom jedne polemike*, preveo sa španskog Rijad Ganibegović, El-Kalem, Sarajevo, 2012.
  18. Mustansir Mir, *Ikbal: velikan islamske civilizacije*, s engleskog prevela Dženita Karić, Tugra, Sarajevo, 2008.
  19. Rasim Ibrović, *Hermeneutički tumač andeoskog svijeta*, u: Henry Corbin, *Swedenborg i ezoterijski islam*, preveo s engleskog Haris Dučić, Planjax Komerc, Tešanj, 2021.
  20. Rasim Ibrović, *Louis Massignon – pionir kršćansko-islamskog (abrahamskog) ekumenizma*, u: *Drama gostoprimstva: zbornik u povodu 800. obljetnice susreta svetog Franje Asiškog i sultan Malika al-Kamila*, ur. Alen Kristić, CMO, Sarajevo, 2022.
  21. Rejnold A. Nikolson, *Sufizam: mistici islama*, s engleskog preveo Dušan Stojanović, Babun, Beograd, 2011.

22. Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, Bemust, Sarajevo, 1999.
23. Richard Owen Watkin, *Arthur John Arberrry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist*, Doctoral thesis, University of Wales Trinity Saint David, 2021.
24. S. A. Skilliter, *Obituary: Arthur John Arberrry*, u: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 33, No. 2 (1970), Published By: Cambridge University Press.
25. Samir Bikić, *100 svjetskih velikana o islamu*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2015.
26. Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam: ogledi o sufizmu*, s engleskog preveli Edin Kukavica i Enes Karić, NI „Ibn Sina“, Sarajevo, 2004.
27. Shaykh Shihabuddin Suhrawardi al-Maqtul, *Orijentalna mudrost: Teozofija svjetlosti*, s arapskog preveo Rešid Hafizović, NI „Ibn Sina“, Sarajevo, 2011.
28. William C. Chittick, *Ljubav u islamskom mišljenju*, s engleskog preveo Haris Dubravac, u: *Živa baština: časopis za filozofiju i gnozu*, Vol. VI, br. 19, april-juni 2020, Fondacija „Baština duhovnosti“, Mostar, 2020.
29. William C. Chittick, *Sufijski put ljubavi: Rumijeva duhovna učenja*, s engleskog preveo Rešid Hafizović, NI „Ibn Sina“, Sarajevo, 2005.
30. <https://skilliter.newn.cam.ac.uk/susan-skilliter/>